

KITEKINTÉS / OUTLOOK

Idegenségtapasztalat és megszelídített tér Transznacionális migráció gyerekperspektívából

Transnational migration from children's perspective: being a stranger and taming space

NÉMETH KRISZTINA

NÉMETH Krisztina: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; nemeth@rkk.hu

KULCSSZAVAK: transznacionális migráció; gyerekrajz; projektív módszerek; ágencia; térhasználat

ABSZTRAKT: A tanulmány a transznacionális migráció jelenségét vizsgálja egy eddig kevésbé feltárt perspektívából, a gyerekek szemszögéből. Jóllehet az általános vélekedések szerint a gyerekek a leginkább kitettek a családi migrációs döntéseknek, az újabb kutatási eredmények árnyalják a változásokat passzívan megélő, a migráció hatásait csupán elszenvedő gyerek képét, és a hangsúlyt egyre inkább az élményeikre, az egyéni adaptációs stratégiáikra, azaz az ágenciájukra helyezik.

A két esettanulmány a Magyarországról külföldre irányuló munkavállalási célú migráció helyi társadalmakra gyakorolt hatásai című OTKA-kutatás keretében a migrációban érintett tanulókkal felvett interjúk, asszociációk, valamint gyerekrajzok dinamikus elemzésén alapul. A különféle módszerek közötti triangulációt a gyermeki perspektíva megszólaltatásának kihívásai mellett az egyes megközelítések korlátai, valamint a migráció jelenségének komplexitása indokolják.

A mélyfúrászerű elemzés – más projektív technikákon alapuló elemzésekhez hasonlóan – problémafeltáró jellegű, következőképpen nem reprezentatív és nem általánosítható. Az elemzés célja, hogy felvillantson különféle attitűdöket, egyéni megküzdési módokat, valamint ezek kognitív, érzelmi, térhasználatbeli aspektusait és reflektáljon a kombinatív módszertan alkalmazására.

A migrációs tapasztalatok ambivalenciáját a különféle módszerekkel feltárt élmények más-más megvilágításba helyezik. A különböző projektív technikák használatával a pusztán verbális információszerezésnél sokszínűbb, összetettebb kép rajzolódik ki a gyermekek migrációs élményeiről. A módszerek közötti trianguláció közvetíti az idegenség tapasztalatának összetettségét, térbeli és társas vetületeit: a beilleszkedés kihívásait, valamint az idegen tér tapasztalatát és annak kiismerésével megszerzett kontrollt.

Krisztina NÉMETH: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; nemeth@rkk.hu

KEYWORDS: transnational migration; child-drawing; projective techniques; agency; spatial routine

ABSTRACT: The study examines transnational migration from the perspective of children – a little-studied point of view. It is a widely shared belief that children are in a vulnerable position within the family regarding their participation in migration decisions as they can't enforce their interest. A new wave of literature, however, considerably revises this image of the children as the passive bearers of harmful effects (such as the loss of place, distress, emotional crises, solitude etc.) and emphasizes the complexity of their experiences, their flexibility and their individual adopting strategies, that is, their agency.

The two case-studies in this paper analyze child-drawings and interviews made by and with pupils (aged 6-14 years) with transnational migration experiences (defined as being lived permanently in a transnational family, and having moved abroad with their whole, nuclear family or with one parent). Children's drawings and interviews were recorded in the Hungarian Scientific Research Fund's (OTKA) project "International Migration from Hungary and its Impacts on Rural Societies". The analysis examines the children's drawings, their associations (using Rory's story cubes for stimulating narratives) and their experiences narrated during the interview in a dynamic way; that is, it tries to interpret the mutual relations between migration experiences revealed by the different methods.

The triangulation of methods – that is, using mixed interview methods (narrative and question-based, "structured") and projective techniques, such as children's drawings and stimulating associations by Rory's story cubes – was substantiated by the methodological challenge of recalling children's perspectives, the complexity of migration experiences and the constraints of a single method.

This in-depth analysis explores specific problems and attitudes related to transnational migration, therefore, its results are not representative and may be generalized only moderately. The aim is to reveal different attitudes, individual coping (adapting) strategies, their cognitive, emotional and spatial aspects and to reflect upon its own methodological attempt.

Fragmented experiences revealed by diverse methods and techniques cast a different light on the ambiguities of transnational migration. The case studies show that projective techniques can enrich the methodological repertoire and highlight experiences otherwise resisting narration, especially in relation to children. This enriched methodology gives a more complex picture of children's migration experiences than plain interview methods. The triangulation of methods grasps and transmits the multiple experiences of being a stranger and its spatial and social aspects: the challenges of social integration, the perception of cultural and social differences, the experience of the unknown and often menacing space and the control over this everyday space gained by perambulating and discovering it.

Kutatási kérdés és módszertani keretek

A tanulmány a transznacionális migráció jelenségét vizsgálja egy eddig kevésbé feltárt perspektívából, a gyerekek szemszögéből (de Haas 2010; Lewis 2010; Marcu 2012; Ní Laoire, Carpena-Méndez, White 2015; Zeitlyn, Mand 2012). A transznacionális migráció a nemzetállami határokon átívelő mozgások összessége, amely a többé-kevésbé tartós külföldi tartózkodás ellenére sem feltétlenül gyengíti a kibocsátó országokhoz fűződő viszonyt. A transznacionális

életforma ugyanis olyan kettős (vagy többes) kötődéseket alakít ki, amelyek egyszerre fűzik az egyéneket a sokszor átmeneti tartózkodási helyként megélt „itthez” és a hátrahagyott „otthoz” (Erőss et al. 2011). Az infokommunikációs technológiáknak köszönhető párhuzamos jelenlét ellenére a transznacionális migráció résztvevői és családtagjai szembesülnek azzal, hogy rövidebb-hosszabb időre nagy földrajzi távolságok választják el őket (Blaskó 2016). A transznacionális család formái az e kihívásra adott reakciók szerint erősen különbözhetnek, ám közös bennük, hogy a család akkor is a társas-érzelmi támogatás (illetve a családtagok közötti konfliktusok) színtere, ha tagjai nem egy adott földrajzi helyen, lokalitásban élnek egyidejűleg (Oso, Ribas-Mateos 2013).

Az itt közölt két esettanulmány módszertani kísérletnek is tekinthető egyfelől a gyerekek bevonása, másfelől az interjúfelvétel és a különféle projektív módszerek kombinálása miatt (Erőss, Váradí 2013; Guruge et al. 2015; Horváth, Mitev 2015; Kende, Illés 2011; Pataki 2013). A módszertani kísérletezést elsősorban a migráció kutatásának általános módszertani kihívásai indokolták: a *mozgás* önmagában is nehezen megfogható jelenség, ezt csak fokozzák a mai globális migráció cseppfolyós, dinamikusan változó formái, valamint a hatások összetettsége (de Haas 2010; Ní Laoire, Carpena-Méndez, White 2015). A komplexitás nem csupán a transznacionális migrációhoz szükséges erőforrások differenciáltságában, az élethelyzetek és az egyéni törekvések sokféleségében, azaz a migrációs képesség és a migrációs aspiráció finom kölcsönhatásaiban áll. Az egyének ágenciája, azaz szubjektíve észlelt cselekvőkészsége is különbözik, ami árnyalja a migrációs struktúrák által meghatározott „objektív” egyéni mozgásteret. Mindez a migrációt makroszinten nehezen megfoghatóvá, az empirikus eredményeket nehezen általánosíthatóvá teszi (de Haas 2010). Ez indokolja a mikroszintű vizsgálatokat, amely ebben az esetben az általános vélekedések szerint a családi döntéseknek kitett, gyenge érdekérvényesítő képességű, sérülékeny csoportra, a gyerekekre irányul (Ní Laoire, Carpena-Méndez, White 2015; Zeitlyn, Mand 2012). Az újabb kutatási eredmények azonban árnyalják a változásokat passzívan megélő, a migráció hatásait csupán elszenvedő gyerek képét, a vizsgálódás hangsúlyát pedig egyre inkább az élményeikre, az adaptációs stratégiáikra, azaz az ágenciájukra helyezik (Einarsdóttir 2007; Hoang, Yeoh 2015; Marcu 2012; Ní Laoire, Carpena-Méndez, White 2015; Zeitlyn, Mand 2012).

A Magyarországról külföldre irányuló munkavállalási célú migráció helyi társadalmakra gyakorolt hatásai című kutatásban arra kerestük a választ, hogy miként hat a transznacionális migráció három hátrányos helyzetű, periferikus régióban a kiválasztott lokalitásokra; miként értelmezhető és érzékelhető helyi szinten a gazdasági, társadalmi, intézményi hatások, hogyan befolyásolja a külföldi munkavállalás a háztartások megélhetési-boldogulási stratégiáját, valamint a családok életét. A két esettanulmány a kutatás során készített tanuló interjúk és gyerekrajzok elemzésén alapul.¹

A migrációban érintett tanulókkal készített interjú² asszociatív kérdésekkel és az ezekre való narratív visszakérdezéssel indult (a módszerről lásd például Kovács 2007a), amelyet egy rövid, félig strukturált interjú követett. Az interjút szabad mesélés zárta narratívastimuláló kockák segítségével (Pataki 2013, 2014). A módszer kipróbálása mellett szólt, hogy az alapvetően egy játék³ (Pataki 2013, 2014), így alkalmasnak tűnt a gyerekekkel történő interjúzáshoz, valamint az érdeklődés felkeltéséhez. A kockákon található szimbólumok asszociációkat keltenek, amelyek különösebb kutatói beavatkozás (strukturált kérdések vagy orientálás) nélkül is elősegítik a gondolatok áramlását (Pataki 2014). Eredetileg az volt a feladat, hogy a tanuló a külföldre, majd a családra gondolva mondjon egy-egy történetet a dobókockákon található szimbólumokkal. Az egész történetre (illetve az asszociációkra) narratív „visszakérdezés” technikájával tértem vissza, ügyelve arra, hogy ne bontsam meg a történet felépítését, kronológiáját és visszatükrözzem a szóhasználatát. Az önálló történetalkotás feladata azonban néha túl komplexnek vagy ijesztőnek tűnt, így megesett – az itt ismertetett két esetben is –, hogy a tanulók csak az egyes szimbólumra asszociáltak, de nem alkottak önálló történetet.⁴ A gyermekrajzok felvétele az interjúk előtt vagy után történt az iskolákkal történő előzetes egyeztetéstől függően.

Az elemzés során a migrációban érintett gyerekek rajzaiból, az asszociációkból, valamint az interjúkban feltárt történettöredékekből próbálom a migrációs élményeket dinamikusan⁵ – egymás fényében – feltárni. A különféle módszerek közötti triangulációt (Denzin 1978) a gyermeki perspektíva megszólaltatásának kihívásai indokolják,⁶ valamint az, hogy mindegyik egy sajátos (és részleges) perspektívát nyújt a migrációs élmények értelmezéséhez. A vizuális és verbális módszerek, valamint a projektív technikák (Guruge et al. 2015; Horváth, Mitev 2015) kombinált használatától azt vártam, hogy ezek a nehezen kommunikálható vagy akár a kevésbé tudatos összefüggésekről is informálnak, mint például a migrációs döntést meghozó szülők felé érzett düh, a csalódás, félelem, szorongás vagy a helyváltoztatással járó stressz (Düll 2015). A képi narratívumként felfogott rajz (Illés 2003) egyfelől a gyengébb verbális képességű tanulóknál segíthet az élmények megjelenítésében, másfelől a tér mint a rutincselekvések közegének ábrázolása, valamint a térhasználat változása képi formában könnyebben hozzáférhető. A mélyfúrászerű elemzés más gyermekrajzelemzésekhez hasonlóan *problémafeltáró* jellegű (Eröss, Váradi 2013; Kende, Illés 2011; Pasqualetti 2012), következésképpen nem reprezentatív és nem általánosítható. A célja az, hogy egyfelől felvillantson különféle attitűdöket, egyéni megküzdési módokat (Kende, Illés 2011), valamint ezek kognitív, érzelmi, térhasználatbeli aspektusait, másfelől hogy reflektáljon a tapasztalatok fényében a projektív módszerek kombinálásán alapuló módszertani kísérletre.

„Külföldön élni” – a külföld a kortárs diskurzusban és a térben

A migráció a hétköznapiakban a kortárs diskurzus tükrében

Az interjúkat és a gyerekrajzokat egy dél-magyarországi kisváros iskoláiban vettük fel,⁷ ahol a munkavállalási célú transznacionális migráció több éve meghatározó jelenség. Ezt egyfelől a gazdasági válság és „a romló jövedelmi és foglalkoztatási helyzet, valamint a mobilitási esélyeket átszabó intézményi reformok, a gazdasági és boldogulási kilátások bizonytalansága” tartja fent, másfelől a nyugat-európai országok olcsó, rugalmas munkaerő iránti kereslete táplálja (Váradai 2016, 461.) A megélhetési stratégiák sorába illesztett migráció eltérő mintázatokba, hálózatokba rendeződik a mozgósítható erőforrások (gazdasági, kulturális, kapcsolati tőke) szerint. Általában a képzetesebb, (alsó) középosztályi családból származó romák és nem romák a családi kapcsolataik mellett a gyenge kötelességeket mozgósítva indulnak útnak, csakúgy mint a jellemzően középkorú, a családjuk fenntartásáért ingázó szakmunkás férfiak. A más erőforrások, tőkék szűkében lévő, (mély)szegénységben élő roma családok viszont leginkább a korlátozott kapcsolati tőkéjükre, azaz a rokoni kapcsolathálózatukra támaszkodnak. (Váradai et al. 2017) A hátrányos helyzetű régióon belül is periferikus helyzetű, szegény roma családok mozgása a legváltozékonnyabb, mivel tartalékok, mozgósítható erőforrások híján ők a legvédtelenebbek a struktúrák kényszerével, illetve az intézményi környezet változásaival szemben. Időben változékonny formájú, kevésbé előkészített, fluid migrációjuk – avagy térbeli mobilitásuk – még a célországok szociális ellátórendszerének figyelembevételével is csak az itthoni prekárius helyzetet újratermelésére elég, amely a visszatérésük után sem változik jelentősen (lásd erről bővebben: Nagy 2016; Váradai et al. 2017).

A szóban forgó kisvárosban az egyik szülő ingázása, tartósabb távolléte vagy akár az egész család külföldre költözése nem ismeretlen élethelyzet. A közvetett vagy közvetlen tapasztalatok ellenére a terepi tapasztalataink azt mutatják, hogy a gyerekek köznapi beszélgetéseiben a migráció nem jelenik meg; annak ellenére sem, hogy egy-egy osztályból többen is ilyen élethelyzetben voltak/vannak. Mintha a szülők külföldi munkavállalása természetes lenne, vagy éppen – főleg a korai időszakban – túlságosan fájdalmasnak vagy kockázatosnak bizonyul ahhoz, hogy ezeket megosszák és a kortárs nyilvános diskurzus részévé tegyék. Inkább elvétve és utalásszerűen kerül elő a téma a közeli barátok között, miközben az osztályokon belül köztudott, hogy kinek a szülei ingáznak két ország között vagy ki él(t) külföldön.

A külföld képei az osztálytársak rajzain

Az esettanulmányban szereplő két fiú – Milos és Benji (az esettanulmányokban szereplő tanulók nevét kitalált utónevek helyettesítik) – migrációs tapasztalatainak értelmezéséhez elsőként a tágabb társas-társadalmi kontextust próbálom megvilágítani. Ehhez a kisváros egyik egyházi tulajdonban álló, „gettóiskolaként” számon tartott szegregált intézményének három osztályában, illetve egy magasabb presztízsű, állami fenntartású iskola 6. osztályában felvett rajzokat vonom be az elemzésbe.⁸ Az egyházi iskolába túlnyomórészt a közeli „cigányfalunak” bélyegzett településről járnak be halmozottan hátrányos helyzetű roma tanulók. A másik, kevert profilú (felzárkóztatást és tehetséggondozást egyaránt végző) intézményben is akadnak hátrányos helyzetű és sajátos nevelési igényű tanulók, ám ennek a társadalmi szempontból heterogénebb összetételű iskolának magas a városban a presztízsze.

Ez utóbbi iskola 6. osztályába jár az alsó középosztályi családból származó Milos, akinek 19 osztálytársa közül mindössze négy ítélte úgy, hogy nem érintett⁹ közvetlenül a migrációban. A transznacionális migrációban nem érintett tanulók rajzán a külföld absztrakt módon, személytelen nagyvárosi térként, költséges hobbik (pl. lovaglás) és egzotikus nyaralás helyszínékként vagy éppen eszkimókkal és kisállatokkal benépesített fantáziaképként jelent meg. Egy tanuló nem tudott vagy akart rajzolni, ő néhány sort írt a lapra: „Én úgy képzelem el külföldet, mint egy »mesevilágot«. Mindenki jómódú, sok üzlet, rengeteg szórakozás.” (13 éves lány, 6. osztály, kisvárosi lakhely, nem érintett a migrációban).

A külföld vizuális reprezentációja azonban sokszor a személyes érintettség ellenére is absztrakcióként jelent meg, bár azok, akik rajzoláskor az iskolában megszerzett tudásukat mozgósították (nevezetességek, zászlók), általában nem voltak közvetlenül érintve a külföldi munkavállalási migrációban. Többen egy korábbi (vagy éppen egy vágyott) családi nyaralást vetettek papírra, illetve a felnőttkorra kivetített luxust ábrázolták külföldi képekkel (trópusi szigetek, modern és fényűző berendezések, helikopter, medencés ház, párizsi kirakatok).

Három 6. osztályos tanuló a külföldet az apa távollétének helyszínékként, nagyvárosi környezetként ábrázolta. Egy szürke, de részleteiben kidolgozott nagyvárosi teret rajzoló fiú így fogalmazott: „Apukám két évet dolgozott Németországban, ott nagy városok vannak, rossz volt, hogy nem volt kertés ház, csak panelok, rossz volt, hogy nem lehetett kimenni.” (13 éves fiú, 6. osztály, kisváros, migrációban érintett). E rajztípust azonban találunk színes nagyvárosi teret is; mindez azt mutatja, hogy az elképzelt külföldképet vagy annak a szülők elmondása alapján megelevenedő reprezentációját nemcsak az idegen térhez társított érzelmek (pl. az egyik szülő hiánya), hanem a saját falusias (rurális) és a nagyvárosi tér közötti lépték- és közegváltás is szervezi. A rajzok másik típusán megjelennek a migrációs döntések: a tudatos összehasonlításra utalnak a függőlegesen kettéosztott rajzlapok (külföld-itthon). Az előnyök és hátrányok mérlegelésénél az anyagi boldogulásra utaló absztrakt jelek (péNZ

vagy valutajelek) mellett kognitív és érzelmi aspektusok is papírra kerülnek: „jobb élet”, „több pénz”, „több munkalehetőség” – „messze a családtól, angol nyelv”, „rossz kaják” (13 éves fiú, 6. osztály, kisváros, migrációban érintett). A migrációs érintettséget ábrázoló rajzoknak kisebb része jeleníti meg érzelmeiket. Az egyik (1. ábra) a külföldön dolgozó családtag elindulását jeleníti meg: az idősebb mosolygós nő a macskájával indul útnak a képből szinte kiugró ezüst színű autójával, míg az otthon maradtók szomorkodnak és sírnak (12 éves lány, 6. osztály, kisváros, migrációban érintett).

1. ábra: A búcsúzás
Saying goodbye

Benji „gettóiskolaként” számon tartott iskolájában a nyaralás a (halmozot-
tan) hátrányos helyzetű és/vagy roma gyerekek rajzain jóval kevésbé volt jelen.
Az életkori sajátosságokból fakadóan a 3. és 4. osztályosok az alapvető biztonsá-
gigényt, az otthon(osság) iránti vágyat kifejező házrajzokat alkottak (Kende,
Illés 2011). Következésképpen még a külföldre utaló rajzokon sem jelenik a fa-
lusi környezet és a nagyvárosi tér különbsége. (A 3. osztályban felvett 14 rajzból
csak 4 ábrázol nagyvárosi teret, az egyik New Yorkot.) Néhány kivételtől elte-
kintve a külföldi tér is nyeregtetős, fákkal és kerítéssel szegélyezett falusi há-
zakban, utcarészletekben reprezentálódik. Ez azt mutatja, hogy a külföldi életre
vonatkozó kérdést a tanulók egy része nem igazán tudta értelmezni a jelenre
vagy jövőre vonatkoztatva, ami az absztrakciós készség életkori különbségein
és a témamegadás tudatosan tágra hagyott keretein túl visszatükrözi a hátrá-
nyos helyzet zártságát, a vágyak korlátozottságát is (Kende, Illés 2011). A
perspektívák és a felfelé mobilitás korlátozottsága nemcsak a sematikus házraj-
zokban jelenik meg: a rajzokon a színes, díszített vagy idilli (lepkék, nap, virá-
gok) falusi környezet egyszerre sűríti a jobb életnek a jelenlegi fokozásaként
megjelenített, a jövőre kivetített vágyát (Kende, Illés 2011), illetve az itthon
maradás tervét. Az otthon és a lokalitáshoz fűződő kötelek nemcsak a saját,

ismert tér külföldként történő kivetítésében érhető tetten, hanem az alakok nevének feltüntetésében is (pl. Jocó bácsi busza, Admir, Zsolti). Sokszor az expliciten külföldre utaló rajzok is a feliratok jelenítik meg a tér idegenségét (school, taxi), miközben az egyik migrációban nem érintett tanuló rajzán talán átadott tapasztalatra vagy személyes élményre utal, hogy „Jocó bá’ busza” egy nagyvárosi térben jelenik meg, éppen egy jellegzetes, lépcsős homlokzatú épület előtt (2. ábra) (9 éves fiú, 3. osztály, kisváros, migrációban nem érintett).

Az 5. osztályban a külföld vizuális reprezentációját a nagyvárosi környezet és a tengerpart mellett a luxus, illetve a külföldi futballcsapatok szervezték. Kilenc tanulóból csak kettő érezte úgy, hogy nem érintett a migrációban. A közeli cigányfaluból induló, „áttelepített rokonsági hálózatként” (Tilly, idézi Váradi et al. 2017) működő migrációs hálózatnak alapvetően egyetlen angliai város a célállomása, de az osztálytársak más célországokról is meséltek. A közvetve vagy közvetlenül érintettek rajzain is szép számmal szerepelnek díszített, színes falusi házak: az egyikben a saját faluban is megjelennek divatos sportautók, és talán a hazatérők, hazalátogatók jólétére utalnak. Színes falusi házakat rajzolt az egyik migrációban nem érintett tanuló is, aki egyértelművé tette, hogy szeret ott élni, és szóban is nyomatékosította maradási szándékát. Egy másik nem érintett, nem roma lány számára a külföld Budapestet jelentette, ahova az apja hetente ingázott. Amikor az osztálytársai szóvá tették, hogy „az nem is külföld”, zavarba jött és elbizonytalanodott. A rajza nem metaforikus volt, hanem „direkt”, azt közvetítette, hogy számára a főváros is távoli, nehezen elérhető, azaz idegen, miközben a megélhetésért folytatott küzdelem és a szülő távollétének szubjektív megélése erős analógiát teremt a külföldi munkavállalásban érintett

2. ábra: Az ismerős ismeretlen
Making familiar the unfamiliar

családokkal. Számára külföld „belső képe” (Dúll 2015) – egy sajátos, felülről és oldalról ábrázolt városi térben elhelyezett körforgalom – a saját falutól idegen nagyvárosi környezethez kötődik, amit a perspektívaváltás mellett absztrakt jelek és feliratok is jeleznek (körforgalom, „kórház”, „panel”).

A rajzok felvételének tapasztalatait összegezve, az absztrakt, nem orientáló cím („Külföldön élni”) alkalmat adott a távolításra és a háritásra, csakúgy mint a személyes élmények kivetítésére. Az ábrázolt témák sokfélesége és a témák kezelése azonban valamelyest visszatükrözik a migrációs tapasztalatok relatív súlytalanságát a kortárs diskurzusban. Ezt többek között az érintettség rétegzettségé és a tapasztalatok sokfélesége, valamint a migrációhoz való viszonyulás ambivalenciája okozhatja.

A tanulmány keretei között két, a családjukkal külföldre költöző, majd onnan visszatérő tanuló, Milos és Benji történetét és rajzát elemzem mélyebben. A két fiú története lényeges pontokon különbözik: más-más életkorban kerültek idegen környezetbe és külföldi tartózkodásuk hossza sem egyforma, valamint élményeik vizuális és narratív ábrázolása is eltér. Jóllehet a két eset az adott iskolai környezetben (s a tágabb társadalmi miliőben) bizonyos fokig tipikusnak számít, kiválasztásuk nem teljesen a „paradigmatikus eset” logikáját követi (Takács 2017), mivel a párba állított két migrációtörténet a megküzdési módok, valamint az egyéni, családi reakciók sokféleségét próbálja megvilágítani. A tanulmány elsődleges célja nem a két egyedi eset szisztematikus összehasonlítása. A két esettanulmánnyal inkább a vizuális, projektív technikákban rejlő elemzési lehetőségeket próbálok illusztrálni. A kombinált módszertan egyfelől a különféle adatszerzési módok körüli bizonytalanságot próbálja kezelni, másfelől igyekszik megragadni a migrációs tapasztalatok összetettségét és időben is változó dinamikáját.

Milos története – egyéni, intellektuális megküzdés

Az elbeszélt történet

Milos 11 évesen, az alsó tagozat befejezése után került Németországba, egy Münchenhez közeli faluba, ahol fél évet töltött. A fiú egy héttel az indulás előtt tudta meg, hogy édesanyjával és a párjával – aki már korábban is külföldön dolgozott szakmunkásként – külföldre költöznek. A megérkezés után három héttel Milost már az új tanév várta. A kint töltött idő alatt az anya otthon volt, nem vállalt bér munkát. A külföldi tartózkodásnak a pár között kiobbant konfliktus vetett véget: egy veszekedés után a nő hazajött Milossal. Másnap a fiú megjelent a régi iskolájában; a pedagógusok értesítették a német kollégákat a hazaérkezéséről.

Milos viszonya a külföldre költözéshez a kezdettől fogva ambivalens: rögtön arra gondolt, hogy hiányozni fognak neki az itthon hagyott családtagok, mindekelőtt az édesapja és a nagyszülei, de vonzotta az új környezet és egy új nyelv megtanulásának lehetősége, az utazás felkeltette a kíváncsiságát. A történetéből úgy tűnik, hogy a németországi falusi iskola a külföldről érkezők fogadására felkészült és nyitott közeg volt: osztálytársai és tanárai kedvesek voltak, az osztályfőnöke segítette. Az első időszakban még nem kellett minden órára járnia, de a készségtantárgyakban és a szabadidőben a saját osztályával együtt töltötte az időt. Emellett az iskolai keretek között német nyelvórái voltak.

Milos leginkább attól félt, hogy nem fogja tudni megértetni magát az iskolában és hogy a többiek nem fogadják el. Ennek leküzdésére lökést adott az édesanyja párja, aki az első napon elkísérte az iskolába. Először a szomszéd fiúval kezdett barátkozni, később két újonnan érkező, bevándorló háttérű osztálytársával kereste a kapcsolatot: az egyikükkel horvátul tudott beszélni az apja délszláv származásának köszönhetően, a másik fiú Szíriából érkezett, vele a mindkettejük számára új német nyelven beszélt. Milos később úgy emlékezett, hogy hamarosan az egész osztállyal barátságot kötött, és a faluban is lettek (magyar és német) barátai. Eközben az itthon maradt édesapjával telefonon, nagyszüleivel szerb és horvát nyelven írt levelekben, a régi osztálytársaival a közösségi oldalakon keresztül tartotta a kapcsolatot. Elmondása szerint egy-két hónap után a németországi osztálytársaival „közepesen jól” tudott szót érteni németül, és ők szívesen beszélgettek vele. Az iskolakezdés előtt az anya párja taníttatta németül a fiút, de Milos rájött, hogy a nyelvoktató applikációkat önállóan is tudja használni. Az idegen nyelvek így egyszerre kötötték a korábbi, kibocsátó közegéhez, otthon hagyott családtagjaihoz és az új környezetéhez.

Bár Milos hangsúlyozta a tanárai segítségét, a beilleszkedés feladatával alapvetően egyedül szembesült. Az édesanyja otthon volt, míg az élettársa már régebb óta külföldön dolgozott, így a felnőtteknek feltehetően nem volt annyira éles a közegváltás. Jóllehet a fiú otthon valamennyit beszélhetett mindennapi nehézségeiről, ez nem tűnik túl mélynek: „úgy a szüleimnek mondtam, hogy elég könnyű [az iskolában], de fárasztó is volt.” Az önálló nyelvtanulással és helykereséssel járó erőfeszítések közepette Milos néha megjutalmazta magát: az iskolából hazafelé betért egy trafikba, hogy apróságokat vegyen magának a napi költőpénzéből.

Az első látásra sikeres beilleszkedés ellenére ambivalencia bujkál a migrációs élményekben. Ezt nem csak az jelzi, hogy Milos felnőttként nem tervez külföldön dolgozni, de szeretne „világot látni”. Ebben a vágyban egyszerre van benne a külföldön töltött idő összes pozitívuma és a fiú világra való nyitottsága, kíváncsisága, ami egyfajta intellektuális megküzdést fejlesztett ki benne, valamint az ambivalencia, amely a megélt nehézségek viszonylagos közelségében, frissességében rejlik.

Történetéből úgy tűnik, hogy a hirtelen hazatérés egy sikeres beilleszkedési folyamatot tört meg: „[a hazatérésnek] örültem is, meg épp, hogy meg-

szoktam, hogy ott vagyok Németbe’, és vannak barátok, minden...” A befejezetlen beilleszkedésre nem csak az utal, hogy Milos most a németországi barátaival tartja a közösségi oldalakon a kapcsolatot, hanem az is, hogy elbeszélte történetében végső soron helyzet- és időpontfüggő, hogy hol érezte jobban magát: „Hát, most itt. A régi barátok meg az ismerősök.” (Kiemelés: N. K.)

Az asszociációk

Milos Németországra vonatkozó asszociációi pozitív élményeket hoztak elő: az interjú elején a falu rendezettségét, tisztaságát és az ott élők kedvességét, a tanárai segítőkészségét említi. Bár az interjú végén Milos nem épített fel önálló mesét a narratívastimuláló kockákon található szimbólumokból, a külföldre vonatkozó asszociációi jobbára pozitívak voltak, hiszen az iskolai élmények mellett eszébe jutatták a családjával töltött szabadidőt: a sátorozást, a kirándulásokat, valamint az interjú elején említett nagy, tágas tereket, ahol a „nevelőapjával” játszott. A családhoz kötődő asszociációk a közös élményeket, kirándulásokat elevenítik fel és előhívják az otthonteremtés körüli teendőket: a virágültetést, a villanyégők cseréjét, a sötét pincét, a szomszéd házban a csőtörést.

Az asszociációk között nem véletlenül szerepel nagy súllyal a rendezett, tiszta falu képe és az otthonteremtés folyamata: ez egyrészt a biztonságos környezet iránti vágyat fejezi ki, miközben a kellemes élményekhez rögtön az interjú elején hozzákapcsolódik a félelem a beilleszkedés nehézségeitől. Ez akkor is jelen van, ha a közeg nyitott és befogadó. Az új környezethez való alkalmazkodás nehézségeiről, a helyváltoztatást kísérő bizonytalanságról, az idegenségről árulkodik az, hogy a megérkezés utáni két-három hétig, az iskolakezdésig Milos otthon volt, és csak az anyjával mozdult ki a házból. A falu kezdetben ijesztő: „kicsit furcsa volt, amikor először ott voltam, még úgy nem is nagyon mertem kimenni, leginkább bent voltam. Akkor még nem ismertem.”

A bizonytalanság és az idegenség az elbeszélte történetben és a narratívastimuláló kockás játékban is felbukkan: az újonnan érkezők még a saját otthonuk pincéjében is eltévednek, mert nem ismerik azt. A pince voltaképpen az idegenség tapasztalatát közvetíti: az idegen számára problémás az a tér, ahol más otthonosan mozog (Schütz 1984). Ezt fokozza, hogy még a saját, intim terükben, az új otthonukhoz tartozó pincében sem ismerik ki magukat. Milos két „térképet” használ az ismeretlen felderítéséhez: a falusi teret a társaival, a közös játékkal, a környék felfedezésével, az otthon a berendezkedésen keresztül tapogatja le, fokozatosan bővítve az ismert és biztonságot nyújtó teret. A társas világ feltérképezéséhez saját kognitív erőforrásait, otthonról hozott nyelvtudását, nyelvérzékét, szorgalmát mozgósítja. A beilleszkedéssel tehát egyszerre küzd kognitív és pszichés téren, miközben tudatosítja magában, hogy ezzel is több, okosabb lesz. Büszkén mondta, hogy „ha elmegyünk Németországba nyaralni, akkor tudok beszélni.” Erőfeszítéseit jól jelzi, hogy a következő tanévben

teljesen integráltan járhatott volna a németországi iskolába, miközben számára alapvetően Németország turista úticélként és nem otthonként tétéleződik.

Milossal két interjú is készült,¹⁰ ezekből úgy tűnik, hogy idővel Milos számára egyre kevésbé volt vonzó a külföld, és egyre inkább az újonnan felvett, megerősített itthoni kötésekké váltak meghatározóvá. Rajza (amelyet a két interjú után egy harmadik időpontban készített) fokozott távolságtartásról és a migrációs tapasztalatok átértékelődéséről, az eddig elfojtott nehézségekről árulkodik, csakúgy mint a dobókockás asszociációk során felmerülő negatív gondolat, amelyet csak visszakérdezésre mondott ki: egy rossz álom, amelyben az itthon maradt (fél)testvérei meghaltak. Mindez veszteségélményre, az otthon és családtagok elhagyásával járó stresszre, érzelmi nehézségekre utal.

A képi narratívum

A rajzán (3. ábra) két fiú focizik egy kertben, miközben a szomszédos ház erkélyéről egy harmadik szomorúan néz kifelé. A jelenet Milos elmondása szerint Németországban játszódik; a kérdésre, hogy ő szerepel-e a képen, azt válaszolta, hogy ő nincs rajta, „ezek idegenek”. A rajzot nézve azonban nem biztos, hogy

3. ábra: Szomszéd fiúk
Neighbourhood boys

mindenki egyformán idegen. A kapus mezén levő név (Neuer) egyértelművé teszi a német kötődést, míg a vele szemben álló játékos fekete pólója is utalhat a német válogatott mezére. Ezzel szemben az erkélyen álló fiú piros meze (az előzőhöz hasonlóan, de ez esetben sem pontos analógiát követve) emlékeztet a magyar válogatott felsőjére. A két különböző mezben a piros nadrág közös, ami egyik válogatott mezében sem szerepel, de itt részleges hasonlóságot teremt.

A rajzfeladat alkalmat adott egy távolított perspektíva átvételére, ám ennek ellenére a helyzet az elbeszélt történetben felbukkanó bizonytalanságok, a kirekesztettségől való félelem fényében mégis ismerősnek tűnik. Talán az időhiány okozta, talán többletjelentéssel bír, hogy a vonalzóval meghúzott, ceruzával kontúrozott, kétszintes házak közül a szomszéd ház színes, míg a szomorú fiúé – bár az magasabb – színtelen; csak a teteje piros (és ez is halványabb, mint a szomszédé). Az erkélyről figyelt játék egyfelől a biztonságot nyújtó ház védelmező funkciójáról, a már ismert környezet elhagyásának nehézségéről, másrészt a játékban való részvétel vágyáról árulkodik. A szomorú fiú háza körül kerítés húzódik, míg a másik ház udvarába belátunk. A kerítés elhatároló szimbolikája egyértelmű, de nem tudhatjuk, hogy önvédelmet, távolságot vagy kirekesztettséget fejez-e ki.

Benji története – közösségi burok és presztízsszerzés

Az elbeszélt történet

Benji a kisváros szegregált iskolájába jár, az interjú készítésekor 11 éves és 4. osztályos. Két idősebb testvérével és szüleivel a közeli „cigányfaluként” számon tartott településen él, ahová fél évvel az interjúkészítés időpontja előtt tértek haza Angliából, egy Manchesterhez közeli kisvárosból. A fiú úgy emlékezett, hogy öt-hat évig éltek külföldön, ám a szülei három és fél évről beszéltek.¹¹ (A pontatlanságot életkori sajátosságok, illetve az élmény szubjektív jelentősége és relatív frissessége okozhatja.) Benji a kiköltözéskor nagyjából 7 éves lehetett; éppen befejezte az első osztályt. Angliába együtt érkezett a család, az első időszakban a már kint élő barátoktól kaptak segítséget. Az édesapa több munkahelyen is megfordult rövid távú szerződéssel, dolgozott éttermi kisegítőként, futárként, és ahogy Benji fogalmazott, „csirkegyárban” (chicken factory) is. (Ez a kifejezés csak angolul jutott eszébe.) Az anya otthon maradt és a pakisztáni főbérllő segítségével takarítást vállalt a házban. A kint tartózkodásnak hirtelen és látszólag indokolatlanul vetettek véget a szülők, a gyerekek nem tudják, hogy miért jöttek haza, de örülnek neki.

Benji úgy emlékszik, hogy az első iskolája veszélyes hely volt. Elmondásából felsejlik egy bevándorlókra specializálódott oktatási intézmény, amelyben a

nagy létszám már eleve megnehezíti az újonnan érkezők integrálását. Benji történetéből az hámozható ki, hogy a nyelvi korlátok (s a hozott feszültségek) miatt ebben az iskolában a csoportok és egyének közötti viszonyok, azaz a „rangsor” a testi erő, a rátermettség vagy az eszesség mentén alakult. Bár elmondása szerint senki nem védte meg, még a tanáira sem számíthatott, valamivel később újdonsült barátai feltétlen lojalitását és védelmét élvezte, akik „mindig vele tartottak” a verekedésben és nem játszottak másokkal.

Benjinek a megérkezése után ebben az iskolában kellett megtalálnia a helyét, ami nyelvtudás nélkül még nehezebb volt: „Nehéz volt, nem értettem semmit akkor. Negyedikbe’ elmúlt. Akkor már megtanultam angolul.” Valójában a kritikus első időszakban sem volt Benji teljesen izolált, mivel a befogadó iskolában több, Romániából érkező magyar ajkú gyerek is járt, akik – mivel előbb érkeztek és már kiismerték magukat a társas viszonyok között – terelgették a helyzetekben és angolul is taníttatták a fiút. Benji otthon is hallott édesapjától néhány szót angolul és önállóan az interneten is fejlesztette szókincsét, de a legtöbbet a társaitól tanult, akiket kezdetben jobbára utánzott (azaz szituációba ágyazottan sajátította el a jelentéseket). A kezdeti nehézségek áthidalását tehát egy kicsiny nyelvi és kulturális közvetítő közeg és a testi erő mentén szerveződött rangsor együttesen alakította, miközben a kortárs csoportban a presztízs kivívásakor a csapatjátékok integráló ereje nyelvtudás nélkül is érvényesült. („Megértettem, mert benne volt, hogy football.”) Ez a védő-integráló csoport nemcsak az iskolában működött, hanem a szabadidőben is megszerveződött.

Az önálló lakhatás megteremtése egyúttal iskolaváltást is jelentett Benjinek és bátyjának (a lánytestvérük férőhelyhiány miatt a régi iskolában maradt). A második iskoláról szóló történetmorzszakban már segítőkész tanárok szerepelnek, ezekből felsejlik az egyénre szabott, differenciált oktatás és a szabálytartó, nyugodt közeg, miközben ide már Benji is valószínűleg jobb kommunikációs készségekkel és angoltudással érkezett.

A családdal töltött szabadidő szintén hangsúlyos az elbeszélésében, amely az életszínvonal-emelkedés képeit tárja elénk: a közös mozizást és hamburgerezést, az autótávásárlást és a kedvelt időtöltést, a „kocsikázást”. A közös fogyasztás élményén túl megjelennek a városi tér használatára vonatkozó utalások: a kirándulások Manchesterbe, a városháza, a focizás a parkban. Ebben egyszerre jelenik meg a felszabadultság, az együtt töltött idő öröme, valamint a térhasználat különbségéből kiolvasható idegenség, mivel a történetből kiderül, hogy csak ők játszottak a parkban.

Benji a családjával együtt költözött külföldre, és ez az iskolai beilleszkedés nehézségei ellenére is biztosságot nyújtott, valamiféle magabiztosságot kölcsönöz a történetének, még akkor is, ha az itthon maradt nagyszülők hiányoztak. Az első felidézett élmény, hogy amikor megérkeztek az új házba, épp húsvét volt, és a locsolkodás a családon belül nem maradhatott el. A következő emlék az egyik Angliában töltött karácsony ajándékgazdagsága. A falusi hagyományok, a családi ünnepek megtartása ugyancsak segíti a folytonosság megőrzé-

sét. Benji történetéből elsősorban egy közösségi kapcsolatokra támaszkodó megküzdés rajzolódik ki, ahol a család együttmaradásából fakadó folytonosság hangsúlyos, miközben az iskolában is volt körülötte egy kis közösségi burok, ami kezdetben segített a társas viszonyok feltérképezésében és a helykeresésben. Ez a közösségi kötésekre támaszkodó megküzdési stratégia viszont visszatükrözi a felnőttek világát, azaz a korlátozott gazdasági, kulturális tőkével érkezők sajátos, rokon hálózatra hagyatkozó boldogulási stratégiáját, egyben kijelöli a legkésőbb érkezettek helyzetét. (A „magyarok” az etnikai hierarchia leg-aljában, a „pakisztánok” mögött állnak.) Ez kölcsönöz Benji történetének valamiféle magabiztosságot, másfelől ez a kiterjesztett folytonosság a gyors, szinte észrevétlen visszailleszkedés háttere is. A több mint hároméves távollétből hazatérve ugyanis Benji rögtön focizni indult a barátaival és az unokatestvéreivel – mint ha mi sem történt volna. Úgy tűnik, hogy most Benji azt sem bánja, hogy itthon 11 évesen csak 4. osztályos.

Az asszociációk

A kérdésekre felelve Benji nem tud túl sok konkrét pozitív élményt felidézni. Arra a kérdésre, hogy mi volt számára a legnehezebb, rávágja, hogy „semmi”. Majd gyorsan hozzáteszi: a matek. Az asszociációkból a kezdeti félelmei is kitűnnek, például a repüléssel kapcsolatos szorongás. Ez talán nem is illik a helyzetét olyan jól megoldó, vagány fiú (ön)képébe, ezért csak a narratívastimuláló kockákra asszociálva hangzik el, hogy a repülés „jó volt. Ijesztő.” Ugyancsak ambivalencia érezhető az elindulás körül: Benji nem akart külföldre költözni, és ezt a szülei tudtára is adta, akik azonban nem reagáltak erre. A megérkezéskor mégis örült – legalábbis felszabadult, hogy túl van az utazáson és mindenki együtt van.

Benji határozottan megfogalmazta, hogy Angliában nemcsak az itthon hagyott nagyszülők, a barátok és a kutyája hiányzott neki, hanem a falusi házuk is. Mindez a hátrahagyott otthonhoz fűződő erős érzelmi kötődésre, az elválás nehézségeire utal. (Ugyanakkor a dobókockán található házszimbólumról a külfölddel kapcsolatban semmi nem jutott eszébe.)

A külföldre vonatkozó első három asszociációja a barátok, az iskola és az iskolai keretek között látogatott uszoda volt. A felidézett élmények Milos történetéhez hasonlóan az együttlétfelfedezett környékről, a közös élményekről és játékról szóltak, ami jelzi, hogy az iskola mellett a kortárs csoport önmagában is fontos integrációs közeg.

A képi narratívum

A rajzoláskor Benji egyedi perspektívát használ: egy városi teret látunk inkább felülről, mint oldalról, amelyben nagy, szemből ábrázolt alakok vannak (4. ábra).

4. ábra: A megszelídített tér
A tamed space

Az épületeknek és az embereknek egyaránt erős kontúrjaik vannak, s a rajzon megjelennek a kötődést jelentő, illetve jó élményeket adó helyszínek is: az uszoda (bath vagy Bolton felirat?) és az iskola (school felirat). Két kisebb házat is látunk, az egyik talán a külföldi otthon, az egymással szemben álló épületek talán szomszédságra, ismeretségre, azaz mindenképpen közelségre utalnak.

Bár a mozgalmas képről nem mesél bővebben, a rajza a bejárt, megismert teret ábrázolja, amelyen a történetében is megjelenő fontos helyszíneket utak kötik össze. Az utak által határolt terekben embereket látunk; akad közöttük semleges, de talán félelemkeltő is. Feltűnik egy kedves lány, de Benji odarajzolt „egy követet is”, akit nem szeretett – s akivel talán konfliktusa támadt. Az ő szerepeltetése talán az első iskola vagy a környék veszélyeire, a testi erővel, vagánysággal kivított státuszra és a beilleszkedés nehézségére utal.

A vágyak és félelmek tekintetében Benji családjában (legalábbis a gyerekek számára) a kint töltött idő és a megszelídített tér ellenére egyértelmű a helyzet: „[a szülők] ha rosszak vagyunk, akkor úgy fenyegetnek minket, hogy visszamegyünk Angliába.” Felnőttként Benji nem szeretne külföldön élni; itthon, egy felfelé mobil pályán képzelel el a jövőjét: katona szeretne lenni vagy séf. A vágyai arról árulkodnak, hogy az angliai iskolában kiküzdött hely és a fizikai erőhöz, bandához kötött megküzdési stratégia nem tűnt el nyomtalanul, Benji egyik kívánsága, hogy „legyen izma” – ami a történetéből úgy tűnik, hogy nemcsak egy katonának, de egy bevándorló fiúnak is jól jön.

Egymás fényében: emléktöredékek és történetképek

Idegenségtapasztalat és egyéni megküzdés

A két történetben kirajzolódnak közös pontok, mindenekelőtt a gyermeki ágencia paradoxona és a migrációs tapasztalat összetettsége, ellentmondásossága. Miközben egyik fiú sem vett részt a családi migrációs döntésben, a külföldi élet sokszor komolyabb beilleszkedési feladatokat rótt rájuk a tankötelezettség miatt, mint például a kiköltözés, de otthon maradó anyákra. A beilleszkedés a kortárs csoportba önmagában is ágenciát feltételez, voltaképpen komoly „önmenedzsmentet” követel.

Az egyéni erőfeszítéseket a hazatérésre vonatkozó hirtelen szülői döntés egyszerre felülírta. Milos visszailleszkedését a viszonylag rövid külföldön töltött idő segítette, a hosszabb időt Angliában töltő Benji viszont egy olyan, sűrű, erős kötésekben gazdag közösségbe illeszkedett vissza, ahonnan a kapcsolattartás, illetve a rokonsági hálózatok áthelyeződése (Váradi et al. 2017) miatt igazából annyira el sem távolodtak. Nagy különbség van ugyanakkor abban, hogy míg Benji esetében az egész család kiköltözött, ami jelentős biztonságot, stabilitást, érzelmi háttérrel nyújtott, Milos helyzetét a szülők különváló útjai tovább nehezítették, hiszen a kiköltözés számára nemcsak az ismert közegből való kiszakadást jelentette, hanem komoly elszakadással is járt.

A történetekből az is kitűnik, hogy az iskola – akárcsak a kortárs csoport – kitüntetett integrációs közeg, amely megkönnyítheti a helykeresés, beilleszkedés feladatát. Ezzel a közeggel azonban a tanulók önállóan, egyedi stratégiákat követve szembesültek. Milos egyéni intellektuális stratégiát követett, Benji inkább egy közösségre támaszkodó, presztízsalapú érvényesülési utat járt be. Történetükben közös a családból hozott (részleges) kétnyelvűség (egyfelől a roma nyelv otthoni használata, másfelől Milos délszláv felmenői), valamint a család által nyújtott érzelmi biztonság.

A jövőt tekintve azonban egyikük sem igazán szeretne felnőttként külföldön élni, csak Benji fontolgatja (viszonylag friss migrációs tapasztalattal a háta mögött), hogy felnőttként esetleg újra külföldre menjen, de ő is inkább itthon képzei el a jövőjét. Mindez éles fényt vet a migráció „költségeire”, többek között a helyváltoztatással, nyelv- és kultúraváltással járó pszichés terhekre (Dúll 2015), miközben a gyermeki perspektívából relativizálható a felnőttek világában jelentős hozadékként számon tartott anyagi jólét. Mindketten úgy érzik, hogy összességében jobb nekik itthon, miközben nagyon is tisztában vannak a külföldi létezéshez kötődő jobb anyagi helyzettel és kedvezőbb életfeltételekkel.

A megszelídített tér

Míg Benji esetében az interjúk árultak el többet a beilleszkedés nehézségeiről, miközben rajza egy megszelídített, kiismert teret sugall, addig Milos esetében a rajz tár fel több ellentmondást, miközben verbálisan a sikeres megküzdés hangsúlyosabb. Mindkét rajz hétköznapi jelenetet ábrázol, amelyben a tér mint a mindennapi cselekvések közege, a „hétköznapi meggyökerezettség” (Hummon, idézi Dúll 2015, 21.) élményének egyik kitüntetett forrása jelenik meg. A tér megszelídítése, kiismerése és a felette megszerzett kontroll azonban korántsem egyforma: Benji felülről és oldalról, mintegy térképszerűen ábrázolja a számára érzelmileg is fontos helyeket, a kép sűríti a kötődéseket és szereplőket, akiket utak, emberi viszonyok kötnek össze. A rajza énközpontú és mozgalmas, melynek perspektívája a tér ismeretéről, a felette megszerzett kontrollról, magabiztosságról tanúskodik. Ezzel szemben Milos szóban eltávolítja magát a rajztól („ezek idegenek”), miközben az ábrázolt jelenetnek nincs is igazán perspektívája: mintha egy pillanatképet látnánk oldalról, miközben a játékból kimaradó szereplő kifelé néz a képből. A rajznak nincs igazán fókuszpontja, a szomorú fiú csupán passzív szereplő. A szemlélő és a játszó gyerekek között ugyan nincs kerités, de a tér távolságot teremt. A ház mint biztonságot adó, érzelmileg kitüntetett közeg (Dúll 2015; Kende, Illés 2011) ezen a rajzon is szerepel, azonban megjelenik a házon kívüli világtól való szorongás is, amelyet csak felerősít, hogy ebből nagyon keveset látunk, mintha a házon kívüli tér ismeretlen vagy fenyegető lenne.

Mindkét rajz a hétköznapi (akár a saját) teret és annak szereplőit mutatja be. Milos rajza inkább a visszahúzódást és az elszigeteltséget közvetíti, Benji munkáján inkább a szereplőket és helyeket összekötő kapcsolatok hangsúlyosak. Még érdekesebb ez a különbség, ha tekintetbe vesszük, hogy Milos egy kisvárosból költözött egy németországi faluba, míg Benji egy periférikus helyzetű „gettófaluból” kikerülve ábrázol egy megszelídített városi teret. A külföldi léttel járó tudatosított idegenség (Schütz 1984) élményére mindkét rajz reflektál a feliratokon keresztül (Neuer, school), ám Milos rajza annyira távolított, hogy végső soron bárhol játszódhatna, miközben Benji egy beazonosíthatóbb, egyedibb teret ábrázol. A tér reprezentációjának különbsége mögött az állhat, hogy míg Milos mikroperspektívát használó rajza elsősorban érzelmeket és érzelmi, társas szükségleteket közvetít, addig Benji rajzát a kogníció szervezi, a kiismert térben megjelennek orientációs pontok, kapcsolódások, fontos személyek, azaz a tájékozódás képessége, a téren való aktív felülkerekedés lehetősége. Ugyanakkor a rajzok értelmezésénél az is figyelembe kell venni, hogy a helyvesztés vagy helyváltás, a kultúráváltással járó stressz (Dúll 2015) és az érzelmi terhelésre adott egyéni válaszok életkorfüggők. Így a távolított perspektíva használatában és a tudatosított idegenség reprezentációjában Milos életkora is szerepet játszott, miként az is, hogy a beilleszkedés, a tér otthonossá tételének feladata közepette neki kettős veszteséggel, a helyvesztéssel és közeli hozzátar-

tozónak hiányával is meg kellett küzdenie. Ugyancsak fontos, a migráció kontextusát érintő különbség, hogy Benji jóval több időt töltött Angliában a családjával, így a rajzában megjelenő magabiztosság egy adaptációs folyamat végeredményére, egyszersmind a migrációs tapasztalat lezártságára is utal.

Módszertani tapasztalatok

A migrációs tapasztalatok ambivalenciáját a különféle módszerekkel feltárt élmények más-más megvilágításba helyezik. A módszerek közötti trianguláció közvetíti az idegenségtapasztalat összetettségét, térbeli és társas vetületeit: a beilleszkedés kihívásait, a nyelvi-kulturális különbségek tudatosítását, a fenyegető, idegen tér tapasztalatát és a bejárásával, kiismerésével megszerzett kontrollt.

Ugyanakkor a módszertani kísérlet a különféle megközelítések kombinálásának kihívásaira is rávilágít: ez esetben az összehasonlíthatóságot behatárolja, hogy a terepszervezés gyakorlati nehézségei miatt nem sikerült minden iskolában azonos adatfelvételi ritmust követni, így a rajzok és az interjúfelvételek sorrendje hatással lehet a felidézett élményekre, illetve ezek megjelenítésére is. Ugyancsak határt szab az összehasonlíthatóságnak, hogy a gyerekrajzok szabad technikával (ceruza, filctoll) készülhettek.

A vegyes (narratív, illetve kérdésekkel strukturált) kérdezési technika megerősítette azt a tapasztalatot, hogy a narratív kérdés erőssége az asszociációk és élmények feltárása, de kevésbé alkalmas az élményalapú mikronarratívákhoz képest külsődleges, a kontextust leíró, konkrét kérdések kiderítésére (pl. a külföldön töltött idő, a konkrét városok, városrészek nevei, időpontok). Az alkalmazott kérdezési technika nemcsak a kutatási kérdés függvénye, hanem a gyerekek védelme (érmek és krízisek) és az interjúhelyzet közben tartása is óvatosságra int.

A narratívastimuláló kockák használatának sikerességét – legfőképp azt, hogy hosszabb történeteket vagy egy-egy szimbólumra vonatkozó asszociációt sikerült-e elhívni – befolyásolta a tanulók szociokulturális háttere, amely arra is hatással volt, hogy a szituációt inspiráló játékként vagy inkább feladathelyzetként élték-e meg. Ugyanakkor a narratívastimuláló kockákkal való játéktól – bár minden esetben volt mód a visszautasításra – csak egyetlen tanuló zárkozott el. Miután a saját igényeikre szabhatták a feladatot, Milos és Benji is élvezte és könnyen megbirkózott vele. Az asszociációk előhívására a választott projektív módszerek alkalmasak voltak, bár mindegyiknek megvannak a maga korlátai, mivel magukban rejtik a távolítás lehetőségét (Pataki 2013, 2014).

Összességében a fenti példák azt mutatják, hogy a különböző projektív technikák használatával a pusztán verbális információszerezésnél sokszínűbb, összetettebb kép rajzolódik ki a gyermekek migrációs élményeiről. A változatos módszerek rugalmasságuknál, érdekességükönél fogva megkönnyíthetik a

gyerekek és a fiatalok bevonását a kutatásokba: nemcsak az empirikus adatfelvételek palettáját bővíthetik, hanem az adatszerzés mélységét és minőségét is befolyásolhatják.

Jegyzetek

- 1 A gyermekrajzok felvétele tanórán történt az egész osztállyal. A migrációban való érintettség tanulónként nem volt feltétel, de csak olyan osztályokat kerestünk, ahol voltak a migrációban érintett tanulók. Egy pedagógus (esetenként szaktanár) és egy vagy két kutató volt jelen a rajzoláskor: a pedagógusok általában a háttérbe vonultak, csak ritkán adtak instrukciókat a gyerekeknek. A rövid témamegadásban szerepelt a rajzfeladat témája, amely a táblára is felkerült: Külföldön élni. Ez után néhány tematikus támpontot (személyes és családi élmények, személyes vágyak, jövőbeli tervek) adtam a tanulóknak. A feladatmegadásban és a rajz címében is szándékosan hagyunk tág mozgásteret a kötetlen felidézésnek, az asszociációknak (Erőss, Váradai 2013), hiszen egyfelől arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen személyes élményeket, tudásokat hív ez elő, másfelől hogy megjelenik-e (s ha igen, miként) a külföldi élet a tanulók jövőképében. A rajzolás korai, ötletelés szakaszában önálló munka folyt, ezzel is igyekeztünk elkerülni az esetleges kutatói sugalmazást, viszont a kialakult ötletek rajzolása közben igyekeztünk kérdésekkel is háttérinformációkat gyűjteni.
- 2 A gyerekekkel felvett interjúk a helyi iskolák vezetésével történő egyeztetés, valamint a pedagógusok felkeresése után szülői beleegyező nyilatkozatok birtokában készültek. Migrációban érintettek tekintetében egy tanulót, ha ő maga huzamosabb ideig külföldön élt a családjával és hazatért, illetve azokat, akiknek az egyik közeli családtagja életvitelszerűen külföldön él, huzamosabb ideig ott dolgozik/dolgozott vagy ingázik/ingázott.
- 3 A narratívastimuláló kockák társadalomtudományos használatára úttörő példa Pataki Gyöngyvér (2013, 2014) kutatása, aki a Debreceni Egyetem kollégistáinak közéleti aktivitását, illetve az erről alkotott vízióikat szervező rejtett véleménystruktúrákat vizsgálta, mivel felismerte, hogy a fiatalok könnyedén tartják az ellenőrzésük alatt az interjúhelyzetet, megkerülve a mélyebb, személyes információk vagy vélemények feltárását.
- 4 A dobókockákon látható szimbólumok a teljesség igénye nélkül: „mumus”, repülőgép, nagyító, piramis, emeletes ház, telefon, nagyító, villanykörte stb. (lásd bővebben: Pataki 2013, 2014).
- 5 A különféle adatfajták elemzését időlegesen különválasztó, majd ezeket összeolvasó elemzés sokat merít a narratív életútinterjúk feldolgozásához használt hermeneutikai eszerekrekonstrukció módszertanából (Kovács 2007b; Rosenthal 1993).
- 6 A gyerekekkel készült kutatások módszertani dilemmáiról, illetve az e mögött meghúzódó kérdésről, így arról, hogy a gyerekek mennyire tekinthetők alapvetően másoknak, mint a felnőttek lásd bővebben: Einarsdóttir (2007), Punch (2002), Zeitlyn, Mand (2012).
- 7 A tanulókkal készült interjúk egy részét Fehér Katalinnal közösen vettük fel, aki a gyermekrajzok felvételénél többször is jelen volt.
- 8 A kisebb elemszám és a rajzok típusossága miatt a „gettóiskola” esetében három osztály (a 3., a 4. és az 5.) rajzait tekintem át. Így a 6. osztályban 20, a hátrányos helyzetűeket tömörítő iskola három osztályában összesen 28 rajzot vontam be az elemzés első lépésébe.
- 9 A kutatás fókusza elkerülhetetlenül befolyásolta e kérdésben a tanulók önbesorolását, például érintettségnek tekintették a nyaralást vagy a távolabbi rokonok migrációját is. Erre az értelmészénél igyekszem reflektálni.
- 10 Az, hogy Milossal két interjú is készült, az iskolai elérés határaitra és a pedagógusok hozzáállására is fényt vet. Benyomásaim szerint több, migrációban érintett tanuló is volt az intézményekben, ám a pedagógusok néhány gyerekről nem tudták, hogy érintett lenne, illetve

rugalmasan kezelték az érintettség kérdését. Milos kiválasztása és előtérbe helyezése mögött (a szülői beleegyezésen túl) az állhatott, hogy róla a tanárai azt gondolták, hogy kompetens lesz az interjúhelyzetben és könnyedén meg tud felelni a kutatók (vélt) elvárásainak.

- 11 Benji szüleiivel Virág Tünde és Fehér Katalin készített interjút a kisvárosához közeli „cigányfaluként” számon tartott településen.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Eröss Ágnesnek és Illés Anikónak a tanulmány alapját jelentő Transznacionális migráció gyerekperspektívából című előadáshoz fűzött hozzászólását a Migráció alulnézetből workshopon (Budapest, 2016. november 28.).

A tanulmány a Magyarországról külföldre irányuló munkavállalási célú migráció helyi társadalmakra gyakorolt hatásai című kutatás keretében, az NKFIH (OTKA) támogatásával készült (százoldásszám: K 111969). A kutatás résztvevői: Durst Judit, Fehér Katalin, Németh Krisztina, Váradi Monika Mária (kutatásvezető) és Virág Tünde.

Irodalom

- Blaskó Zs. (2016): Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *socio.hu*, 1., 71–88. <http://doi.org/cbbd>
- de Haas, H. (2010): The internal dynamics of migration processes: A theoretical inquiry. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 10., 1587–1617. <http://doi.org/cpcs99>
- Dúll A. (2015): Amikor messze van az „odakinn” az idebenn”-től: a helyváltoztatás és az identitás összefüggései. In: Keszei A., Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 19–33.
- Denzin, N. K. (1978): *The research act: theoretical introduction to sociological methods*. McGraw Hill, New York
- Einarsdóttir, J. (2007): Research with children: methodological and ethical challenges. *European Early Childhood Education Research Journal*, 2., 197–211. <http://doi.org/cv8jb9>
- Eröss Á., Filep B., Tátrai P., Rácz K., Váradi M. M., Wastl-Walter, D. (2011): Tanulmányi célú migráció, migráns élethelyzetek: vajdasági diákok Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4, 3–19.
- Eröss Á., Váradi M. M. (2013): „Temerin – az én hazám”: változó interetnikus viszonyok magyar szemszögből és rajzban elmesélve. *Tér és Társadalom*, 2., 171–188.
- Guruge, S., Hynie, M., Shakya, Y., Akbari, A., Htoo, S., Abiyo, S. (2015): Refugee youth and migration: Using arts-informed research to understand changes in their roles and responsibilities. *Forum: Qualitative Social Research*, 3. <http://doi.org/b99v>
- Hoang, L.A., Yeoh, B.S.A. (2015): Children's agency and its contradictions in the context of transnational labour migration from Vietnam. *Global Networks*, 2., 180–197. <http://doi.org/f647mw>
- Horváth D., Mitev A. (2015): *Alternatív kutatási kézikönyv*. Alinea, Budapest
- Illés A. (2003): A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése. *Magyar Tudomány*, 1., 67–77.
- Kende A., Illés A. (2011): Hátrányos helyzetű gyerekek jelen- és jövőképe. „Eröss fal, kerítés, nagy kutyá, állás a rendőrségnél.” *Esély*, 4., 72–92.
- Kovács É. (2007a): Interjú módszerek és technikák. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 269–278.

- Kovács É. (2007b): Narratív biográfia elemzés. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 373–396.
- Lewis, A. (2010): Silence in the context of 'child voice'. *Children and Society*, 1., 14–23. <http://doi.org/d33bjq>
- Marcu, S. (2012): Emotions on the move: belonging, sense of place and feelings identities among young Romanian immigrants in Spain. *Journal of Youth Studies*, 2., 207–223. <http://doi.org/bkw6jp>
- Nagy, V. (2016): The welfare ban-opticon: Financial sorting of low-income migrants from Central and Eastern Europe. *Review of Sociology*, 4., 75–96.
- Ní Laoire C., Carpena-Méndez, F., White, A. (2015): *Childhood and migration in Europe. Portraits of mobility, identity and belonging in contemporary Ireland*. Ashgate, Farnham, Burlington
- Oso, L., Ribas-Mateos N. (2013): *The international handbook on gender, migration and transnationalism. Global and development perspectives*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton <http://doi.org/cbbg>
- Pasqualetti I. (2012): Túzoltó leszel, s katona. Gyermekrajz-elemzések. *Educatio*, 1., 144–151.
- Pataki Gy. (2013): A kocka el van vetve... Közéleti víziók a Debreceni Egyetem kollégistái körében. *Kultúra és közösség*, 2., 81–109.
- Pataki Gy. (2014): Narrative-stimulating cubes. A qualitative method for analysing the nature of democratic culture of Hungarian students. *Review of Sociology*, 4., 54–84.
- Punch, S. (2002): Research with children The same or different from research with adults? *Childhood*, 3., 321–341. <http://doi.org/ffh59r>
- Rosenthal, G. (1993): Reconstruction of life stories. In: Josselson, R., Lieblich, A. (eds.): *The narrative study of lives I*. Sage, London, 59–91.
- Schütz, A. (1984): Az idegen. In: Hernádi M. (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Gondolat, Budapest, 405–414.
- Takács F. (2017): Az esettanulmány mint módszertan a szociológiában. (Beszámoló.) *Szociológiai Szemle*, 1., 126–132.
- Váradi M. M. (2016): Mennek, maradnak, visszajönnek. In: Sikos T. T., Tiner T. (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben: tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 461–472.
- Váradi M. M., Durst J., Fehér K., Németh K., Virág T. (2017): Kényszerű mobilitás: migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *socio.hu*, megjelenés alatt
- Zeitlyn, B., Mand, K. (2012): Researching transnational childhoods. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 6., 987–1006. <http://doi.org/cbbh>